

Den judiska borgerligheten i Sverige 1838-1938

2006-2011

Projektets syfte var att kartlägga den judiska borgerlighetens ursprung, formering och förnyelse ekonomiskt, socialt och kulturellt. Den judiska borgerligheten i Sverige är paradoxalt nog ganska välkänd utan att det forskats särskilt mycket specifikt om den. Det finns föreställningar om de tidiga judarna som en homogen grupp under 1800-talet, en borgerlighet med stora ekonomiska och kulturella ambitioner. Fram tonar en grupp judar som företagsgrundare och kulturmecenater som residerade i sina stora lägenheter och stenhus i Stockholm och Göteborg.

Projektet ville problematisera den normativa föreställningen om den tidiga judiska gruppen som en storborgerlighet tillhörande samhällets ekonomiska, sociala och kulturella elit, inte minst på grund av att denna bild grundat sig på en knapphändig, över halvsekelgammal forskning.

Uppgiften har varit att studera och jämföra två judiska grupper: dels den tidiga västjudiska gruppen som invandrade till Sverige från 1770-talet och som byggde upp sina verksamheter ekonomiskt och socialt under 1800-talets lopp, dels den senare östjudiska gruppen, som invandrade till Sverige hundra år senare från mitten av 1800-talet till ca 1914. Kunde man skönja en strävan efter en borgerlig tillvaro även hos den senare östjudiska gruppen, som i sin tur skulle kunna ses som en förnyelse av den svensk-judiska borgerligheten? En viktig fråga har dessutom varit att studera om den judiska borgerlighetens strategier har haft ytterligare en dimension som den övriga borgerligheten saknade, nämligen, hur rädslan för diskriminering skapade ett behov av acceptans genom framför allt ekonomisk framgång.

Källmaterialet har utgjorts av både tryckt och otryckt material från Riksarkivet (RA) och Statistiska Centralbyrån (BISOS) samt de dåvarande Mosaiska församlingarnas, framför allt Stockholmsförsamlingens deponering på RA i Arninge. Det tidsödande arbetet med att skapa ett flertal databaser har utgjort stommen för undersökningarna har sedan kompletterats med kvalitativa källor såsom judiska memoarer, biografier jämte vetenskaplig litteratur om den judiska borgerligheten i Europa. De äldsta primärkällorna är från perioden 1784–1859 från Kommerskollegiets arkiv på Riksarkivet (RA) ”Judar i städerna”, där redovisning finns från de städer som de första judarna tilläts vistas i, nämligen, Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona. Det är magistraternas registreringar av judar i respektive stad från 1784 till 1859. Undersökningsperiodens start har därmed utvidgats eftersom det visade sig att källmaterialet sträckte sig längre bakåt än vid en första undersökning.

Projektets viktigaste resultat

De tidiga västjudarna – en homogen borgerlighet?

Judar som fick invandra till Sverige utan konvertering betraktades från 1775 som skyddsjudar. Dessa västjudar invandrade främst från norra Tyskland och Danmark. Sju år senare 1782 definierades den judiska minoriteten som en grupp med klart avgränsade ekonomiska uppgifter. Judar skulle syssla med kommissionshandel, kreditgivning och gärna ”/.../ sköta fabriquer, samt deltaga i skeppsrederier, handels-compagnier och skepps-varf”, som det stod i judereglementet. I reglementets 7e och 14e paragraf räknas dessutom olika typer av hantverk ”utanför skrå”, som kallades i källorna diverse näringar och sågs som nyttiga för landets ekonomiska utveckling och därmed lämpliga sysselsättningar för judarna. Judereglementet införde med andra ord mycket detaljerade restriktioner mot både ekonomisk och politisk assimilering. Judarna fick bosätta sig i vissa städer, arbeta inom ett begränsat antal yrkesområden. De fick inte bli riksdagsmän eller ämbetsmän och blandäktenskap var förbjudna.

Var den västjudiska gruppen så homogen som den tidiga forskningen påstår? Svaret kan kanske formuleras till både ett ja och ett nej. Om man studerar den starkt uppåtgående mobiliteten inom denna grupp som helhet, blir svaret ja. Men om man studerar borgerlig tillhörighet, blir svaret nej. Den västjudiska gruppen var i internationell jämförelse mycket liten. I de fyra ”tillåtna” städerna Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona var de år 1787 inte fler än 150 personer och ökade fram till år 1840 till 911 individer. År 1860 var judarna i Stockholm 613 personer, i Göteborg 402 och i Norrköping och Karlskrona 113 individer. De sysselsatte sig till en början i huvudsak i de näringar som judereglementet stadgade, men kanske inte i den omfattning som lagstiftarna hade tänkt sig. Vissa näringsgrenar såsom de lagstadgade skeppsrederierna och varven, hittar man inte alls i primärkällorna om de tidiga västjudarnas verksamheter. Resultaten visar, att under perioden omkring 1820-1860 har det uppenbarligen formerats ett toppskikt bland västjudarna, ett toppskikt som ökat från 28 procent till 49 procent av alla sysselsatta västjudar, vilket är ett tecken på en tidig uppåtgående mobilitet. Det är framför allt grosshandlarna i Stockholm och de s.k. fabrikörerna i Stockholm och Göteborg som ökade mest. År 1870 bestod den judiska befolkningen i Stockholm av inte mer än knappa 1000 personer av en befolkning på 136 000. I Göteborg var judarna inte fler än en procent av stadens 40 000 invånare år 1863. Ändå möter vi judar i nästan alla sammanhang av ekonomisk betydelse.

Min slutsats är, att det är inom detta toppskikt som den judiska borgerligheten formeras. Den formerades utifrån ekonomiska verksamheter av så omfattande karaktär att de gav inkomster långt över tillgångarna hos övriga befolkningsgrupper undantaget delar av adelsståndet.

Denna borgerlighet passar ganska väl in i den tyska historieskrivningens indelning av borgerligheten i två kategorier som kom att kallas å ena sidan *Wirtschaftsbürgertum* (entreprenörer inom industri, handel och finans) och å andra sidan *Bildungsbürgertum* (advokater, domare, läkare, ingenjörer, akademiker och högre ämbetsmän), där de förra förekom till en början bland de tidigare svenska västjudarna och de senare bland både västjudarna och delar av de senare invandrade östjudarna.

Borgerlig identitet kretsar dock inte enbart kring ekonomiska verksamheter, utan bör också ses som en kultur som kommer till uttryck i en speciell livsstil, familjekonstruktion, en viss typ av konsumtion, utbildning, ett speciellt förhållande till musik, litteratur och konst. Efter en eller två generationer tillhörde flera västjudiska familjer såsom Benedicks, Lamm, Leja, Sachs, Marcus, Josephson, Fürstenberg, Nachmanson, Schück, Bonnier m.fl. den välrenommerade ekonomiska och kulturella eliten. Borgerliga ideal som att grunda sin tillvaro på egna prestationer, autonomi och skepsis mot olika kollektiva arrangemang har ingått i livsstilen. 1800-talets judiska entreprenörer grundade varuhus, textilfabriker, kattuntryckerier, sockerbruk och oljeraffinaderier. I södra Gästrikland köpte familjen Benedicks ett stångjärnsbruk. Inte sällan kopplades verksamheten till egna nybildningar inom bankverksamheten, där kapitalstarka judiska familjer i flera städer bildade ekonomiska nätverk. Man skickade sina söner till olika europeiska metropoler, ofta till andra judiska företagare, för att de skulle lära sig ett yrke och bli flerspråkiga.

Den privata sfären sågs som ett mål i sig, där känslomässiga bindningar och grundläggande lojaliteter ansågs som skydd mot yttervärldens konkurrens och materialism. Familjen dominerades av maken/fadern och hustrun/modern kunde tack vare tjänstefolk fylla sin del av könsrollsmönstret genom kulturella aktiviteter och genom att överföra det kulturella kapitalet, i detta fall reproduktionen av den judiska kulturen och identiteten till nästa generation. Medlemmar ur de mest framstående familjerna gifte sig, även efter blandäktenskap blev tillåtna, inom samma begränsade judiska krets. Men det förekom efter 1863 allt oftare, att senare generationers döttrar och söner blev döpta och gifte sig inom den svenska borgerligheten eller adeln. Både giftermålen inom den förmögna judiska gruppen och ingifte i borgerliga eller adliga svenska släkter var strategier för social mobilitet och integration och i sin förlängning assimilering. Giftermålsmönster, konverteringar, men också judiska nätverk inom handel, produktion och kreditverksamhet bidrog sammantagna till skapandet av den tidiga judiska bourgeoisie.

Detta mönster kan också iaktas hos den europeiska judendomen, kanske särskilt inom den tysk-judiska borgerligheten. Borgerligheten präglades också av liberalism som i sin tur implementerade det civila samhällets institutioner bl.a. för medborgerliga rättigheter.

Källorna visar tydligt en ökning av tjänstefolk hos detta toppskikt av judar samtidigt med icke-förvärvsarbetande hustrur och en liberal syn på både samhälle och religion, speciellt inom Stockholms Mosaiska församling.

Men den västjudiska gruppen var inte helt homogen, vilket bl.a. kommer till uttryck i att den andra hälften (ca 51 procent) inte nådde upp till ekonomi och social status som skulle kunna betraktas som borgerlig enligt ovanstående kriterier. Inom denna grupp dominerade minuthandel (småhandel) och de ovannämnda diverse näringarna (olika typer av hantverk). Men även bland dessa sker en tydlig uppåtående ekonomisk mobilitet. Redan från 1830-talet börjar hantverkare inom skrå finnas med bland judarnas

ekonomiska sysslor, även om förbudet ännu inte var upphävt. Intressant är också att Norrköpings judiska grosshandlare och fabrikörer är verksamma under hela perioden men i mindre omfattning än i Stockholm och Göteborg. Jag finner inga grosshandlare i Karlskrona, däremot ett flertal minuthandlare. Den ekonomiska mobiliteten sker från minuthandel till grosshandel och från småhantverk till hantverksindustri och manufaktur till fabriksverksamhet. Källorna visar dessutom att flera näringsidkare inte bara sysslade med en av de av magistraterna registrerade sysslorna, utan kunde idka både grosshandel och fabriksrörelse å ena sidan, eller hantverk och minuthandel å den andra. Många inom denna judiska grupp var mångsysslare i praktiken.

Det måste dock poängteras att hela den judiska gruppens ekonomiska utveckling under 1800-talet var i hög grad beroende av statsmaktens definition av judarna som en viss typ av urbana aktörer. Majoritetssamhällets restriktioner och antisemitism skapade ekonomiska strategier som poängterade ekonomisk och social framgång inte minst i form av en judisk borgerlighet, som betraktades som ett skydd mot förföljelser, diskriminering och för acceptans och integration

Östjudarna – den judiska borgerlighetens förnyare?

Folkökning, återkommande missväxter, jordbruksomvandling och Rysslands begynnande industrialisering tillsammans med den förhatliga militärtjänsten och de återkommande judefientliga pogromerna, speciellt efter 1881, satte igång en massutvandring i rörelse av ryska, polska och baltiska judar mot Väst. En liten del av miljontals judar i rörelse hamnade i Sverige. Mellan 1850 och 1880 ökade den judiska befolkningen från 960 till nästan 3000 personer och 1910 hade antalet fördubblats till 6000 individer. Den första vågen av östjudar kom från en i huvudsak agrar miljö och etablerade sig i Sverige som småhandlare och bedrev i praktiken gårdfarihandel tills det förbjöds. I nästa generation hade gårdfarihandlarna försvunnit och många hade nu en fast handelsrörelse eller till och med en grossiströrelse i mindre skala. Den andra vågen av östjudiska migranter efter 1880-talet blev i högre grad än de förra hantverkare och industriarbetare.

Vid sekelskiftet 1900 finner vi med andra ord två grupper av judar i Sverige med olika social, ekonomisk och geografisk bakgrund. Å ena sidan fanns de "gamla", nu nästan helt assimilerade västjudiska släkterna, vars översta skikt tillhörde en ekonomisk elit med liberala religiösa preferenser och modern högborgerlig livsstil. Å andra sidan fanns judarna med östeuropeiskt ursprung, som var småhandlare, hantverkare eller industriarbetare.

I motsats till judisk arbetarklass i t.ex. England och Frankrike växte dock den svensk-judiska arbetarklassen aldrig till något bestående socialt skikt. Motsättningarna mellan dessa två grupper kunde stundtals bli hårda. De hade olika klassbakgrund och skulle sannolikt inte ha kommit i kontakt med varandra över huvudtaget om de inte haft samma etniska bakgrund och tillhört samma religiösa samfund.

Mycket tyder på att den uppåtgående sociala mobiliteten bland både väst- och östjudar var ett centralt motiv. Samtidigt som judarna inte ville avvika eller göra väsen

av sig, ville de genom sina ekonomiska och kulturella framgångar visa fram en motbild mot tidens fördomar och därmed öka sina chanser att bli accepterade. Handeln präglade fortfarande på 1930-talet hela den judiska minoritetens yrkesstruktur, men man kan samtidigt iaktta en påtaglig ökning av andelen sysselsatta inom industrin 1904-1930. Till detta bör läggas återigen en ökning av andelen egenföretagande hantverkare och av större industri- och handelsföretagare.

Generationerna efter gårdfarihandlarna fortsatte inom handeln eller började vidareutbilda sig. Studierna bekostades av familjen, församlingen, släkten eller av andra välsituerade judar. Understödsverksamheten inom församlingarna hade stor betydelse. Många kända profiler bland både västjudiska och östjudiska släkter påbörjade sina läkar-, jurist-, ingenjör- eller konstnärsstudier med ekonomiska bidrag från församlingarna. Östjudarna började också de att söka sig till andra yrkesområden som gav större möjligheter till socialt och ekonomiskt avancemang, även om det var på en lägre nivå än hos den under 1800-talet väletablerade judiska borgerligheten.

Källmaterialet från bl.a. församlingsprotokoll pekar tydligt på att också bland östjudarna fanns en försiktighet och beredskap för fientligheter och antisemitism mot hela den judiska gruppen.

Min tolkning är att ett övre skikt inom den västjudiska gruppen kom att tillhöra den judiska bourgeoisien samtidigt som den östjudiska gruppen kom till en början att tillhöra småborgerligheten (hantverk, småhandel) och industriarbetarklassen för att i andra och tredje generationen avancera till lägre och övre medelklass. Möjligen kan en begränsad mindre grupp bland de senare kännetecknas som tillhörande den ovan nämnda *Bildungsbürgertum*. Forskning visar dessutom att andelen förvärvsarbetande judiska kvinnor minskade från ca 25 procent år 1913 till knappt 10 procent år 1934, vilket i sig bör vara ett tecken på östjudarnas uppåtgående mobilitet och ökade möjligheter för en försörjningsfamilj och en könsarbetsdelning liknande den hos västjudarnas toppskikt. Man kan finna samma utveckling mellan könen inom de judiska minoriteterna i USA, England, Tyskland och Frankrike.

Orsakerna till skillnaderna mellan den västjudiska och östjudiska gruppens sociala mobilitet bör inte enbart sökas i judarnas egna strategier. De måste också sökas i samhällsutvecklingen i stort och frågan bör ställas om inte en bourgeoisie med hemmafru och tjänstefolk, kulturell filantropi och mecenatskap tillhörde en gången tids gamla sociala skiktning (1700- och 1800-talens Sverige och Europa), även om man fortfarande under mellankrigstiden kunde finna hembiträden och ”kuskar” i de högre skiktens hushåll. Frågan är om inte skillnaderna mellan de två judiska gruppernas ekonomiska och sociala mobilitet också bör förklaras av industrialisering och modernisering (sekularisering) och inte minst av välfärdsstatens inträde i det ekonomiska livet. Vidgade möjligheter till utbildning hos allt bredare samhällsskikt, större möjligheter till utlandsresor och högre boendestandard för allt fler tillsammans med övrig social välfärd förklarar varför den ena

gruppens översta skikt tillhörde bourgeoisien med sin livsstil och den andra gruppens bredare skikt kom att tillhöra medelklassen. Här kan inget slutgiltigt svar ges, eftersom forskningen fortsätter, inte minst om kopplingen till den europeiska utvecklingen, för att samlas till en bok om detta komplicerade tema.

Publikationer

Projektet, ”Migrationen till Stockholm från medeltiden till idag” initierat av Stockholmia Förlag, i samarbete med professor Klas Nyberg (projektledare) och FD Robert Sandberg. Min del Västjudar till Sverige från 1774 till 1871, i kommande antologi. Min del i antologin beskriver den västjudiska gruppens ekonomiska och sociala strategier, majoritetssamhällets syn och restriktioner och hur den judiska borgerligheten kom att formeras och skiktas. Olika familjer inom den västjudiska bourgeoisien skildras utifrån olika kriterier för socialt uppåtgående mobilitet.

Artiklar under publicering 2011 i två antologier inom Forskarnätverket Judarna i Sverige – en minoritets historia (som idag omfattar mellan 40 och 50 forskare inom Norden, Tyskland och USA):

- De svenska judarna 1782-1930. Ekonomiska strategier, självuppfattning och assimilering (utgivare Hugo Valentin Centrum, Uppsala universitet). Artikeln skildrar i huvudsak hur både västjudar och östjudar förhöll sig gentemot majoritetssamhället restriktioner och hur tidiga debatter inom ståndsriksdagen om ”den judiska frågan” ändrade sin syn på judisk närvaro i Sverige. Artikeln är också en jämförelse bl.a. mellan väst- och östjudars uppåtgående ekonomiska och sociala mobilitet.

- De judiska minoriteterna i Sverige och Finland – olika men ändå lika (utgivare Historiska institutionens Opuscula serie, Uppsala universitet). Artikeln är en jämförelse mellan judiska minoriteter inom två helt olika kontexter: den judiska minoriteten i Finland under landets tid som ryskt storfurstendöme från 1809 till 1917 och den svenska judendomens motsvarande strategier under samma tid.